

З ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ

Віталій Литвин, Анатолій Романюк

ТЕХНІКА «САНІТАРНОГО КОРДОНУ» ДО РАДИКАЛЬНИХ ПАРТІЙ В ЕЛЕКТОРАЛЬНОМУ ТА ПАРЛАМЕНТ-УРЯДОВОМУ ЗРІЗІ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Запропоновано розгляд техніки «санітарного кордону» стосовно радикальних партій в електоральному і парламент-урядовому зрізі на прикладі країн Західної Європи. Виокремлено типи стратегій міжпартійної взаємодії між традиційними й радикальними лівими і правими партіями – кооптація партій, співпраця партій, ігнорування партій, ізоляція партій. Визначено атрибути правового і політичного стримування радикальних партій. Проаналізовано параметри строгості (сили) та ефективності техніки «санітарного кордону» на прикладі країн Західної Європи.

Ключові слова: парламент, вибори, урядовий кабінет, «санітарний кордон», коаліція, партія, стратегія міжпартійної взаємодії, ізоляція партій, ігнорування партій, кооптація партій, співпраця партій, радикалізм (екстремізм), Західна Європа.

Vitaliy Lytvyn, Anatolii Romaniuk. The technique of the «sanitary cordon» against radical parties in electoral and parliamentary-government context in Western European countries.

The analysis of the «sanitary cordon» technique against radical parties in electoral and parliamentary-governmental context as exemplified by Western European countries has been proposed. Types of strategies of interparty interaction between traditional and far left and right political parties – cooptation of parties, cooperation of parties, defiance of parties, and isolation of parties – have been singled out. The characteristics of legal and political suppression of radical parties have been determined. The effectiveness of «sanitary cordon»

technique against radical parties in the context of Western European countries has been analyzed.

Key words: *parliament, elections, cabinet, «sanitary cordon», party, coalition, strategy of interparty cooperation, isolation of a party, defiance of a party, cooptation of a party, cooperation of parties, radicalism (extremism), Western Europe.*

Важливе місце в процесах формування урядів, зокрема коаліційних, у країнах Західної Європи посідає методика утворення останніх для обмеження негативних наслідків лівих і правих радикальних партій, представлених у парламентах (нижніх палатах парламенту в умовах бікамералізму). Слід виділяти дві групи ключових чинників, які визначають поведінку парламентських партій, що мають характер домінуючих або урядово-формотворчих у партійно-виборчих і парламент-урядових системах. *По-перше*, йдеться про випадки, коли великі, але відмінні в ідеологічному ліво-правому спектрі партії мають із-поміж собою набагато більше спільного, аніж з дрібними радикальними (чи екстремістськими) партіями. *По-друге*, доводиться констатувати факт застосування у політичній (парламентській/урядовій) практиці *техніки «санітарного кордону»* (від франц. «cordon sanitaire»), сутність якої полягає в недопущенні політичних суперників переважно радикального (лівого/правого) спрямування до урядової (а також парламентської та/або електоральної) арени. Тому сьогодні термін «санітарний кордон» здебільшого застосовується у партійно-електоральній транскрипції. Разом із цим, необхідно зазначити, що в консенсусній і вестмінстерській традиціях демократії термін «санітарний кордон» застосовують також у метафоричному наповненні задля визначення різних спроб запобігання «небезпечним» або «небажаним» ідеологіям.

Унаслідок цього потрібно виокремлювати цілий масив доробків, які тією чи іншою мірою стосуються проблематики техніки санітарного кордону. Із-поміж провідних досліджень цієї стратегії міжпартійної взаємодії доцільно виділити за авторством таких науковців: Д. Арт [2; 3], Х-Г. Бетц [6; 7], Х. Коффе [9], С. Дамен [11], П. Девіс [12], Л. де Вінтер [13], А. Дезе [15], К. Ело [19], Ж. Ерк [20], Б. Гейс, Б. Хейнделс та Ж. Вермейр [21], Ж. Гейселс, М. Феннема [22], Т. Гівенс [23], А. Хагелунд та С. Рідгрєн [24], П. Інзагі [28], Л. Кестел і Л. Годмер [31],

Г. Кітчелт і А. МакГанн [32], П. Лукарді [33], Х. Л. М'єлде [37], К. Мудде [38, 39], К. Педерсон і Є. Рінгсмосс [41], Є. Рідгрєн [44; 45; 46], Дж. Шилдс [47], В. Ван дер Бруг та Й. Ван Спаніє [51], І. Ван дер Валк [52] тощо.

З теоретико-методологічних позицій слід виділяти декілька альтернативних стратегій стосовно радикальних лівих або правих партій у контексті проведення переговорів про формування урядових кабінетів: 1) *незгода* на участь таких партій в урядових кабінетах; 2) *згода* на залучення таких партій в коаліційні (більшості чи меншості) урядові кабінети. При цьому незгоду зазвичай виражають у кількох формах: ігнорування партій, ізоляція партій (через процедури легальних обмежень і неформальних «блокуючих коаліцій»). Натомість, згода на участь радикальних партій в урядовій діяльності також можлива за кількома сценаріями: кооптація партій, співпраця партій (на електоральній, законодавчій і виконавчій арені).

Кооптація – своєрідна класична «раціональна перспектива Е. Давнса»: партії цілеспрямовано проводять таку політику, яка наслідком має перемогу на виборах [16]; але не навпаки, що партії перемагають на виборах для того, щоб реалізувати свій політичний курс. *Співпраця* – найбільш простий і прямий варіант узгодження позицій між партіями, який реалізують на виконавчому, законодавчому і виборчому рівні, тому він відповідає типам коаліцій у парламент-урядовому зрізі.

Сценарій *ігнорування* радикальних партій в урядовій діяльності оцінюється традиційними/основними (інституціоналізованими) партіями (англ. «mainstream parties») як стратегія «чистих рук» або ж «стратегія, за якої нічого не роблять». У Західній Європі існує достатньо доказів використання процедури «ухилення від вирішення» існуючих проблем. Прикладом є досвід Сполученого Королівства в 2001 р. перед вуличними сутичками в Бредфордї, Бернлі й Олдхемі. Річ у тому, що тоді Консервативна і Лейбористська партії зуміли «сховатися» за надійністю мажоритарної виборчої системи й істотно послабили позиції радикальних правих Національного фронту (NF) і Британської національної партії (BNP). Окреслена тактика своє перше відображення знайшла в дослідженнях Дж. Халлетта, який ще в 1940 р. писав, що «найкращий спосіб дискредитувати дурня – взяти на прокат його платформу».

Вчений критикував пропорційні виборчі системи, бо останні можуть забезпечувати окремим партіям (зокрема, радикальним) політичне представництво, навіть якщо електоральні успіхи таких партій вважаються незначними. Подібної думки дотримується С. Ліпсет. Однак дослідник аргументує, що існують своєрідні механізми обмеження впливу радикальних партій, які полягають у примусовому зближенні з ними основних/традиційних партій. Це свідчить про ймовірні шляхи проникнення радикальних партій у владні структури у разі використання стратегії їх ігнорування.

Ще одна процедура називається *ізоляцією*. У ній відбувається оцінювання того, наскільки програмні тези партій є демократичними за змістом і суттю. Замість того, щоб «нічого не робити», традиційні/основні партії колективно/індивідуально визнають усі чи окремі радикальні політичні партії потенційними загрозами. Саме тому вони прагнуть здійснювати політику стримування радикальних партій шляхом їх активної «ізоляції». Стимування досягається двома шляхами – правовим і/чи політичним.

Стратегія *правового стримування* партій різноманітна: це заборони партій у цілому, підвищення електоральних бар'єрів, позбавлення партій дотацій з боку держави на проведення виборчих кампаній тощо. Натомість, стратегія *політичного стримування* партій полягає саме в техніці «санітарного кордону». Формування широкого «антиекстремістського блоку» чи великої коаліції більшістю або всіма традиційними партіями для виключення з ймовірного уряду лівої, центристської або правої партії виявляється, зі слів В. Давнса, частою тактикою [17]. Річ у тому, що великі коаліції отримують безпосередній «виграш» від формування своєрідного «демократичного фронту», що протиставляється ідеям екстремізму/радикалізму. Коли, приміром, «виборчі інженери» в 1992 р. запропонували в ландтазі Баден-Вюртемберг (Німеччина) сформувати урядову коаліцію за участі ультраправої Республіканської партії, помірні консервативні Християнські демократи у відсіч зазначили, що слід сформувати велику коаліцію з їх найважливішим конкурентом – Соціал-демократичною партією. Ризик таких коаліційних урядів полягає у тому, що в традиційних партій нема нічого спільного, крім бажання протистояти правим або лівим радикальним партіям та/чи їхній імовірній участі в урядових кабінетах.

Додається також момент тимчасовості, оскільки велика коаліція, яка сформована за принципом виключення радикальних партій у форматі «санітарного кордону», позиціонується як інституційно нестійке явище. Сьогоднішні партнери по коаліції вже завтра будуть конкурувати в ході наступного електорального циклу.

Примітно й те, що вчені дуже суттєво відрізняються в розумінні «санітарного кордону». Необхідно виокремлювати декілька підходів тлумачення цього поняття: 1) заборона співпрацювати з партією у сфері адміністративних/виконавчих установ і в уряді; 2) заборона здійснювати спільну законотворчу діяльність із партією; 3) заборона формувати різноманітні запити з приводу підтримки резолюцій партії; 4) заборона на участь у конференціях між основними і «виключеними зі співпраці» партіями; 5) обмеження співпраці з партією в ході проведення виборчих кампаній [11, с. 92]. У той же час, науковці одноголосно стверджують, що «санітарний кордон», насамперед, стосується заборони створювати уряди між основними/традиційними і радикальними партіями. Внаслідок цього «санітарний кордон» може зумовлювати маргіналізацію радикальних партій.

Починаючи із кінця 1980-х рр. термін «санітарний кордон» було введено в «роздуми» про парламентську практику бельгійських коментаторів. У цей період ультраправі партії Національний фронт (FN) і Фламандський блок (VB) почали здобувати значні успіхи на виборах. Однак ці партії було занесено у «каталог» расистських груп. Унаслідок цього інші бельгійські парламентські партії прагнули виключити праві радикальні сили з будь-якого гіпотетичного коаліційного уряду, навіть якщо вони були змушені формувати коаліції між формоутворювальними чи ідеологічними суперниками (формувати великі коаліції). Коментатори назвали таку позицію основних/традиційних партій технікою «санітарного кордону»*. Але в цьому контексті загалом необхідно зазначити, що партії завжди починаються як «залежні змінні» системи, до якої вони

* Трохи раніше в Бельгії було апробовано техніку ізоляції з урядових кабінетів радикальної лівої Комуністичної партії Бельгії (КРВ-РСВ). Значною мірою внаслідок цього партія почала втрачати підтримку виборців і в 1989 р. припинила свою діяльність. Фактично це був приклад «санітарного кордону», хоч цього терміна в тогочасній бельгійській політичній лексиці ще не існувало.

належать. Тому партії формують політичну реакцію, відповідну своєму оточенню. Ось чому слід більш детально зупинитися на оцінці «санітарного кордону» в Бельгії, адже він тут різноманітний та має значні політичні наслідки [15].

«Санітарний кордон» проти *Фламандського блоку* (VB) було запущено в кінці 1980-х рр. з ініціативи тодішнього депутата Дж. Гейсельса. Стимулом був місцевий (локальний) прорив Фламандського блоку в Антверпені на виборах у 1988 р. 10 травня 1989 р. лідери п'яти партій – Фламандської християнської народної партії (CVP), Фламандської соціалістичної партії (SP), Партії свободи і прогресу (PVV), Народного союзу (VU), «Зелених» (Agalev) – змусили своїх членів відмовитися від будь-якої співпраці з Фламандським блоком. Домовленість стосувалася кожного рівня можливої підтримки радикальної правої партії – місцевого, провінційного, регіонального, національного чи європейського. При цьому головною причиною відмови від співпраці з партією вважалися принципи недемократичного характеру партії, які виражались у неповазі до прав людини/громадянина. Вже напередодні парламентських виборів у 1999 р. Фламандський блок позиціонувався як такий, що ніс загрозу расизму в Бельгії. Переважно це було спричинено ідеєю скорочення (а згодом і припинення) емігрантських потоків у країну. Недемократичність партії також пояснена способом заміщення її керівництва: виконавчий комітет і голова Фламандського блоку не обираються, але призначаються попередниками, тобто партійними функціонерами, які раніше пішли у відставку [14, с. 421]. Проте, зі слів Л. де Вінтера [13], у той момент блок позиціонувався як «партія під бато́гом» (англ. «whip party»). Він по-різному намагався імплементувати свою політичну програму із опозиційних лав. А це змушувало урядові партії враховувати певні програмні вимоги Фламандського блоку. Понад те, партія почала нарощувати електорат на основі залучення до програми додаткових (популістських) гасел, які були цікаві виборцям. Як наслідок, у 2001 р. між традиційними/основними парламентськими партіями Бельгії було поновлено так званий «договір про неприпустимість будь-яких коаліційних союзів» з Фламандським блоком [11]. Імовірно, саме тому після виборів регіонального Фламандського парламенту в 2004 р. партія постала його найбільшою фракцією. Представники

партії запропонували форматору (особі, що відповідальна за формування нового уряду) варіант, згідно з яким вони могли би підтримати регіональний урядовий кабінет із опозиційних лав. Як умова було зазначено те, що Фламандський блок мав отримати посади десяти міністрів у «тіньовому кабінеті». Як наслідок, форматор формально запросив Фламандський блок до переговорів, проте це не дало жодних позитивних наслідків радикальній партії. Блок опинився в опозиції, а традиційні партії та їхні партнери сформували регіональний уряд більшості. У цьому випадку спрацювала техніка «санітарного кордону», яка виявилася сильнішою, аніж спроби домовленостей про включення радикальної правої партії в урядовий кабінет.

Проте слід розуміти, що з самого початку було дуже багато *розбіжностей* з приводу принципів неформальної угоди про техніка «санітарного кордону». Так, приміром, було цілком очевидно, що всі погодилися з ідеєю запобігати приходу до влади Фламандського блоку. Але думки різних партій і політиків були розділені з приводу того, чи припустимо звертатися за парламентською підтримкою до блоку для прийняття тих чи інших законодавчих ініціатив. Понад те, іноді у фокусі уваги фламандських політиків була суперечка про корисність «санітарного кордону». Часто коментатори ставлять питання про те, що краще було б прибрати «буфер» навколо Фламандського блоку і в цілому «задушити» цю політичну партію. Супротивники «санітарного кордону» зауважують, що він дає ультраправій партії монополію на «протестне голосування». Тим не менше, «санітарний кордон» усе ж є небезпечним для партії. *По-перше*, партія не може прийти до влади за результатами формування коаліційного уряду. *По-друге*, партія опиняється перед вибором: якось реагувати на існування «санітарного кордону» та в цілому «ворожого» політичного клімату (наприклад, шляхом «розмивання» політичних позицій із метою участі в гіпотетичному урядовому кабінеті); цілковито дотримуватися своїх ідеологічних позицій та залишатися на узбіччі (в опозиції) влади. Фламандський блок (а також у регіональному зрізі його головний наступник – Фламандський інтерес) прийняв перший варіант: він дещо пом'якшив ідеологічну риторичку і змінив свою партійну платформу, щоб мати можливість бути включеним в

урядові коаліції [3; 9; 13; 20]. Проте поки що цього не сталося є всі підстави очікувати, що й не станеться через приблизно ідентичний розподіл голосів виборців країни. Ситуацію посилює те, що фактично Ф. Ванхеке позиціонується лідером націоналістичної, сепаратистської і євроскептичної ультраправої партії. Також складається враження, що «санітарний кордон» сприймається як остаточний доказ того, що Фламандський блок є єдиною серйозною опозиційною партією у Бельгії.

Цікаво і те, що різні бельгійські (а також фламандські) партії сьогодні часто ставлять під сумнів життєздатність «санітарного кордону». Йдеться, наприклад, про Фламандських лібералів і демократів (VLD), в середовищі яких виникли суперечки з приводу терміновості техніки «санітарного кордону» щодо Фламандського блоку (Фламандського інтересу). С. Дамен стверджує, що з'явилися перші спроби співпраці з цією партією на локальному рівні. Ці форми співпраці не передбачають розподілу мандатів, проте Фламандський блок уже виступає як важливий голосуючий партнер у розв'язанні делікатних проблем міжетнічного характеру [22]. Загалом це нічого, крім пом'якшення «санітарного кордону» на місцевому рівні, не означає. Але спрацьовує концептуальний висновок Р. Хармела і К. Джанди [25] про те, що партія змінюється не просто так, але через зміну керівництва, домінуючої фракції всередині партії і/чи зовнішнього стимулу. Таким чином, застосування техніки «санітарного кордону» в Бельгії проти радикальної правої партії стало тим чинником, що подіяв як важливий каталізатор зміни самої політичної партії. Справа у тому, що Фламандський блок адаптував свою стратегію і риторику до конкурентної гри за владу. Стратегія показує, що партія досі намагається стати урядовою і досягнути своєї головної політичної мети.

Разом з цим, як зазначають К. Стром, Я. Бадж і М. Лейвер, техніка «санітарного кордону» є прикладом інституціоналізації обмежень щодо процесів формування коаліцій [48, с. 317]. Вчені зазначають, що ці процеси відбуваються із деякою регулярністю. При цьому дослідники роблять різницю між добровільними винятками та винятками із приводу конкуруючих між собою партій. Наприклад, виключення Фламандського інтересу у фламандському регіоні та Фламандського блоку в Бельгії є прикладом ізоляції партії

на підставі міжпартійної конкуренції. Єдиним засобом бути членом урядового кабінету (національного чи регіонального) Фламандський блок/Фламандський інтерес вважає здобуття абсолютної більшості мандатів у парламенті. Проте сильно фрагментована/фракціонізована партійна система Бельгії не дає можливості досягнути цього. Саме тому в умовах техніки «санітарного кордону» партія часто перебуває в стані внутрішніх дебатів про її участь у політичних процесах, а її електоральна підтримка постійно змінюється.

Трохи відрізняються причини та особливості процесу ізоляції радикальних партій з гіпотетичних урядів в *Австрії*. Зокрема, «санітарний кордон» проти дрібних екстремістських лівих/правих партій у цій країні здебільшого є причиною формування великих коаліцій. Спочатку цю схему застосовували для запобігання негативних тенденцій після Другої світової війни. Але згодом така схема набула традиційного характеру і почала застосовуватися як базова техніка найбільшими політичними партіями – правоцентристською Австрійською народною партією (OVP) та лівоцентристською Соціалістичною партією Австрії (SPO). У країні під дію принципів «санітарного кордону» потрапляють насамперед: Комуністична партія Австрії (КРО), яка бере участь у всіх парламентських і/або європейських виборах, проте не отримує мандатів (за винятком виборів у 1945–1956 рр., коли до партії не було застосовано «санітарного кордону») в Національній раді і в Європейському парламенті; частково Партія свободи Австрії (FPO), яка позиціонується як права радикальна партія, має істотні електоральні та/чи урядові успіхи (п'ять разів брала участь у формуванні та діяльності коаліційних кабінетів).

Окреміше місце в структурі техніки «санітарного кордону» посідає *Данія* з її Червоно-зеленим альянсом (En/O), Датською народною партією (DF) і Датською прогресивною партією (FrP). Раніше «санітарний кордон» також застосовувався стосовно Лівих соціалістів (VS) і Комуністичної партії Данії (DKP), внаслідок чого ці політичні сили припинили свою діяльність (у 1989 р.), хоч традиційно вони були досить популярними (перша на початку 1980-х рр., друга – наприкінці 1940-х рр.). Спочатку «санітарний кордон» стосувався лише радикальних лівих партій, а потім радикальних лівих і правих партій. Річ у тому, що перші

ультраправі партії в Данії було сформовано тільки на початку 1970-х років, а Датську народну партію (на підставі радикального правого інтелектуального руху Датської асоціації) – взагалі в 1995 р. [1]. Ці партії відіграли найважливішу роль у постановці питання з приводу імміграційних процесів у країні та ніколи не стали б настільки популярними, якби для них не було створено сприятливого політичного середовища і не реалізовано специфічної політичної конкуренції в країні. З цього приводу Е. Рідгрєн, приміром, зазначає, що «політична ситуація не визначила, практично, жодних обмежень щодо Датської народної партії» [44]. До 1999 р. у країні реалізовано «санітарний кордон» в обмеженому форматі, переважно стосовно радикальних лівих партій. Річ у тому, що в 2001 р. «санітарний кордон» стосовно Датської народної партії було скасовано, оскільки на підставі її підтримки (співпраці з нею) було створено уряд меншості А. Расмуссена. К. Педерсон та Є. Рінгсмосс з цього приводу зазначають, що в парламентській системі Данії, де рідко формуються уряди більшості, радикальна партія «одержала посади, фактично не маючи міністерських відомств» [41]. Але почалося все небагато раніше – у межах діяльності Датської прогресивної партії (FrP). Спочатку Консерватори (KF) і Ліберали (V) (а вони найчастіше формували кабінети) не погоджувалися на співпрацю з FrP. Але пізніше Прогресивну партію почали вважати більш відкритою для діалогу. Наприкінці 1990-х рр. розпочалося зближення на локальному рівні з її послідовником – Датською народною партією. Після місцевих виборів у 1997 р. Народна партія здобула посади восьми віце-мерів [29]. Понад те, в 1999 р. почалася співпраця між DF і Лібералами. Тоді лідер лібералів А. Расмуссен у зверненні до Датської народної партії (у її ж партійному журналі) відзначив факт, що співпрацю між партіями треба трактувати як варіант. Співзвучні сигнали ще декілька разів звучали перед парламентськими виборами у 2001 р. Саме тому в минулі десятиліття Датська прогресивна партія та Датська народна партія позиціонувались як перманентні/неформальні партнери в ухваленні певних рішень. Але жодна із них фактично не стала урядовою в класичній формі. Це означає, що, на відміну від жорсткого «санітарного кордону» щодо радикальних лівих партій, анало-

гійного висновку не можна сформувавши про «санітарний кордон» щодо радикальних правих партій [23, с. 148].

Італія становить дещо розбіжний варіант застосування «санітарного кордону». У цій країні доводиться говорити про надзвичайно значну партійну фрагментацію парламентської, урядової та електоральної арени. Це є причиною формування дуже багатьох політичних партій. Тому «санітарного кордону» періодично зазнають (зазнавали) як радикальні ліві, так і радикальні праві партії. Серед лівих партій слід виділяти Італійську комуністичну партію (PCI). Її виключали із усіх урядів в 1947–1991 рр. (аж до моменту її перетворення в Партію лівих демократів (DS) у 1991 р.), навіть всупереч тому, що партія в середньому здобувала від 22 до 35 відсотків електоральної підтримки громадян Італії [18; 30]. Меншою мірою мас йтися про такі радикальні ліві партії, стосовно яких було застосовано «санітарний кордон», як: «Пролетарська демократія» (DP, вона була представлена в парламенті упродовж 1976–1992 рр., але так і не стала урядовою); Комуністична відновлена партія (PRC, яка була популярною в 1992–2006 рр., внаслідок чого один раз (в 2006 р.) навіть стала урядовою). У той же час, з ультраправих партій в Італії «санітарному кордону» піддають/піддавали в основному неофашистські організації. З-поміж них найбільш відомі – Італійський соціальний рух (MSI) і «Триколірне полум'я» (MSFT). Перша, незважаючи на досить значні електоральні успіхи в 1953–1992 рр., жодного разу не була урядовою партією. Друга (вона сформувалась із першої) взагалі жодного разу не була обрана до парламенту (хоч і була обрана до Європарламенту) [28; 36; 43].

В *Іспанії* до участі в урядових кабінетах часто не допускають опозиційні щодо каталонського/баскського націоналізму партії, зокрема, Народну партію (PP). Це істотна партія в ракурсі електоральних успіхів на виборах Палати депутатів (з 1977 р.) і Європейського парламенту (з 1986 р.). У нижній палаті парламенту вона здобуває велику кількість мандатів, починаючи з виборів у 1982 р. (тоді нею було отримано 107 з 350 мандатів). Щоб сформувати уряд, партія повинна розраховувати на здобуття самостійної більшості мандатів у Палаті депутатів або на відсутність більшості мандатів в інших партій/потенційних коаліцій. Це, за даними на 2013 р., мало місце тричі – в 1996, 2000 й 2011 рр., коли формували однопартійні уряди більшості та меншості (останні утворювали за

підтримки регіональних партій – «Конвергенції і єдності» (CiU), Баскської національної партії (PNV)). Цікаво і те, що Народна партія не оцінена як радикальна, вона швидше є правою національно-консервативною. Також слід зазначити, що в такому форматі складно говорити про «санітарний кордон».

Зворотна ситуація свого часу склалась у випадку партії «Об'єднані люди» (HB), яка представляла баскський націоналізм, а також радикальний лівий зразок націоналістичних ідеологій. Партія в 1979–1996 рр. мала дуже незначне електоральне представництво в Палаті депутатів. У 1999 р. вона провела одного представника в Європейський парламент. Проте «санітарний кордон» спричинився до того, що в 2013 р. партія припинила свою діяльність [8]. Ще менш успішним був «Союз канарських народів» (UPC) – радикальна ліва партія із превалюванням націоналістичних гасел. Вона до 1986 р. (коли припинила діяльність) позиціонувалась як регіональна партія, тому не становила істотної загрози демократичним правилам політичного розвитку Іспанії після колапсу режиму Франко. З-поміж радикальних правих партій доцільно вказати на «Національний союз» (UN), який наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. було сформовано на традиціоналізмі, ідеях про франкізм і фалангізм (націонал-синдикалізм). Партія в 1979 р. була представлена в нижній палаті парламенту, але відразу була піддана критиці та припинила діяльність. У цілому Іспанія – це країна, у якій формується багато регіоналістських партій: як радикальних лівих та правих, так і помірних лівих, правих і центристських. Проти них найчастіше і застосовують техніку «санітарного кордону».

У Нідерландах «санітарний кордон» найперше стосується або ж стосувався Центристської партії (CP), Центристських демократів (CD) [33; 38; 46; 52], особливо їх лідера Г. Джанмаата. Також у процесі формування кабінету в 2010 р. досить жорсткому «санітарному кордону» іншими учасниками коаліційного торгу, а також з боку інформаторів було піддано «Партію за свободу» Г. Вільдерса (PVV)*. Однак дотепер не було жодної угоди між партіями з

* Серед інших партій «санітарного кордону» раніше зазнали або сьогодні зазнають такі політичні сили: ліві – Комуністична партія Нідерландів (CPN) і Пацифістська соціалістична партія (PSP), а також праві – Реформована політична ліга (GPV) і Політична реформована партія (SGP). Детально див. Таблицю 1.

приводу ігнорування PVV. Навпаки, PVV була оцінена як можливий коаліційний партнер декількома інформаторами. Проте партія так і не була включена в кабінет, адже в 2010 р. сформовано коаліційний уряд меншості на чолі з М. Рютте у складі Народної партії за свободу і демократію (VVD), а також Християнсько-демократичного заклику (CDA). Разом із цим, навряд чи «Партію за свободу» чекає така сама доля, як двох «центристських» радикальних партій у середині 1980-х років. Вони зіткнулися з дуже жорстким режимом «санітарного кордону», який був причиною того, що партії просто витиснули з політичної арени, внаслідок чого вони припинили свою діяльність [39].

Важливе місце «санітарний кордон» також посів в об'єднаній *Німеччині*. Колишня правляча сила Східної Німеччини, Партія соціалістичної єдності (SED), відродила діяльність на початку 1990-х рр. у лавах Партії демократичного соціалізму (PDS) [27; 49], а у 2005 р. як Ліва партія для того, щоб злитись із групою «Праця та соціальна справедливість – Виборча альтернатива» (WASG) [19; 26; 40]. Інші партії завжди відмовлялися розглядати питання про формування коаліцій із Партією демократичного соціалізму та Лівую партією на федеральному рівні, в той час як на рівні ландтагів так звані «червоно-червоні коаліції» із Соціал-демократичною партією Німеччини (SPD) мали застосування. І, навпаки, «санітарний кордон» проти ультраправої партії Республіканців (REP) менше обмежений та стосується ізоляції партії як на національному, так і на місцевому рівні [6; 7]. Загалом, треба зазначити, що «санітарний кордон» стосовно всіх радикальних партій у Німеччині є причиною падіння їх електоральних рейтингів. Понад те, жодна з цих партій не була урядовою.

Розбіжна ситуація склалась у *Норвегії*. У цій країні на національному рівні спостерігалася згода щодо недопущення до влади правої Партії прогресу (Fr) [4; 24; 37]. Однак у 2013 р. Консервативна партія (H) здолала цю заборону. Примітно, що після Другої світової війни Норвегію оцінено як країну без істотних радикальних партій (за винятком Комуністичної партії (NKP), яка також була піддана техніці «санітарного кордону»). Перша націоналістична партія виникла лиш в 1973 р., після проведення референдуму з

приводу вступу Норвегії в Європейський Союз (країна не вступила в ЄС, оскільки референдум не приніс позитивних результатів). Власне, це і була Партія прогресу. Проте антиемігрантська програма партії була створена тільки наприкінці 1980-х років. Партія відразу стала популярною на місцевому рівні: уже до 2003 року її представники обіймали посади 13 мерів міст. Пізніше на національному рівні було припинено «санітарний кордон» у зрізі діяльності Партії прогресу. Справа у тому, що в 2013 р. партія взяла участь у формуванні урядового кабінету меншості Е. Солберг (у складі Консервативної партії (H) за підтримки Ліберальної партії (V) і Християнсько-демократичної партії (KrF). Але «санітарний кордон» і далі застосовували до Комуністичної партії Норвегії, яка менш успішна в електоральному зрізі, ніж Партія прогресу.

У випадку *Франції* йдеться про нездійснення співпраці із Національним фронтом (FN) [12; 32; 35]. На допомогу «санітарному кордону» в цій країні виступає виборча система (у ракурсі формування Національних зборів). Справа в тому, що згідно з мажоритарною виборчою системою будь-яка партія дуже часто може бути недорепрезентованою у парламенті. Саме тому Національний фронт не здобув жодного мандата в парламенті, приміром, за результатами виборів в 2002 р., коли партією було набрано 11,3 відсотка голосів виборців. Загалом техніка «санітарного кордону» проти Національного фронту реалізується досить значний період часу. Але тільки на початку XXI ст. французькі партії почали консолідовано виступати проти Національного фронту (при цьому вони навіть виступають за денонсування цієї політичної сили). Саме тому й слід говорити, що у Франції сила «санітарного кордону» дуже значна. Однак навіть це не дозволяє обмежити електоральні успіхи Національного фронту, особливо в ракурсі виборів до Європейського парламенту. Причина в тому, що в країні надто пізно було застосовано техніка «санітарного кордону». Як наслідок, політична партія створила мережу «лояльних виборців», а також сильну організаційну структуру – своєрідну і незамінну субкультуру на рівні партії. Це відбулося ще наприкінці 1980-х років, а «санітарний кордон» було втілено в реальність тільки після 2000 р. Учені із цього приводу відзначають таку умовну формулу участі в Національному фронті: одного разу виборець Національного

фронту – завжди виборець Національного фронту. Саме тому Національний фронт здатний на підтримку і відновлення навіть у «негостинному політичному оточенні». Справа в тому, що з середини 1990-х рр. партію піддано остракізму традиційними французькими політичними силами, однак офіційне проголошення «санітарного кордону» відбулося лише через десятиліття [47, с. 291–293].

У мінімальній формі «санітарний кордон» застосовують також у Швеції. У ній традиційні/основні партії парламенту в різний час погодили курс про неможливість співпраці з націоналістичними партіями «Нова демократія» (NyD) та «Шведські демократи» (SD) [45]. Перша припинила діяльність внаслідок «санітарного кордону» в 2000 р. Динаміка ж електоральної підтримки другої, навпаки, зростає починаючи з 1988 р. Справа в тому, що у випадку Шведських демократів здебільшого йшлося про недопущення партії до муніципальних органів влади, адже на національному рівні вона, практично, була не представлена. Декілька разів партія брала участь у парламентських, а також європейських виборах, але лиш одного разу здобула депутатські мандати. В 2010 р. партія отримала 20 мандатів у парламенті. Лише після цього «санітарний кордон» було розширено до національного рівня.

Серед інших країн регіону «санітарний кордон» застосовують (застосовували) щодо деяких радикальних партій у Кіпрі, Люксембурзі та частково в Сполученому Королівстві. Йдеться про такі партії: ліві – Комуністична партія Люксембургу (KPL); праві – Національний народний фронт Кіпру (ELAM), «Нові обрії» Кіпру (NO), Британська національна партія (BNP) і Національний фронт у Великобританії (NF). Загалом слід зазначити, що «санітарний кордон» є більш цілеспрямованим у тих країнах, де формують кабінети більшості на підставі виборів за пропорційними системами списків. Натомість у країнах, де часто формують уряди меншості та застосовують мажоритарні виборчі системи, техніка «санітарного кордону» не є довгочасною й цілеспрямованою. Тут діють інші механізми ізоляції радикальних партій, окреслені специфічними процедурами формування урядів.

Дослідження показують, що ізоляції партій із різних варіантів гіпотетичних урядів обмежують ймовірність формування останніх. Однак результати засновані на гіпотетичних прикладах урядів. Тому

додатково слід посылатись на дослідження Л. Мартіна й Р. Стівенсона [34, с. 46]. Вони були першими, хто перевірів гіпотези про різні теорії багатомірних статистичних моделей формування коаліцій. Одна з гіпотез характеризується «негативним» наповненням та зводиться до існування виборчих обіцянок, у яких партії заявляють про те, що вони не зливатимуться одна з одною. Тому Л. Мартін і Р. Стівенсон припускають, що наявність заперечення певних форматів урядів зменшує ймовірність того, що коаліційний/однопартійний уряд за участю конкретної партії буде сформовано. Результати різних перевірок підтвердили гіпотезу: «коли одна партія привселюдно відсторонює іншу партію від розгляду її як партнера по коаліції, малоімовірно, що коаліція, яка має цю партію, буде сформована.

У цілому ж наявність «санітарного кордону» впливає на формування коаліцій (переважно мінімально-переможних коаліцій) двома різними шляхами. *По-перше*, виключення ймовірного учасника коаліції збільшує шанси інших партій потрапити в уряд. Такі знання партій можуть привести до відсутності голосуючої дисципліни. Щоб компенсувати цей недолік, формують «негабаритні» (англ. «oversized») великі (а не мінімально-переможні) коаліції [21]. *По-друге*, може спостерігатися і зворотний ефект. Йдеться про виключення партії напередодні переговорів про формування коаліції. Цей процес зменшує кількість варіантів коаліцій. Понад те, часто партії можуть розглядатись як загрози іншими партіями і ще більше фрагментувати уряд, роблячи гнучким процес ухвалення рішень урядів [5]. Таким чином, виникає необхідність формування сильного і рішучого уряду. За цією логікою, ймовірність того, що буде сформовано мінімально-переможну коаліцію, зростає. Саме тому слід звертатися до теоретико-методологічних пояснень того, яким чином відбувається позиціонування ідеї про «санітарний кордон».

Різні дослідники по-різному інтерпретують варіанти ізоляції окремих партій від участі в урядах. Одні зазначають про «блокувальний» характер коаліцій. Інші застосовують логіку «негабаритних»/великих коаліцій. На особливу увагу заслуговує думка Л. Мартіна і Р. Стівенсона. Йдеться про «антипактові» коаліційні союзи. *Антипакт* – це різновид пакту (угоди з приводу ймовірного формату наступного уряду), який наділений «негативним» наповненням. Це своєрідні декларації між партіями з приводу того, що вони ні за

жодних обставин не будуть співпрацювати між собою. У цьому контексті треба підкреслити, що «санітарний кордон» передбачає формування урядів, де антипактом традиційних/основних (інституціоналізованих) партій від участі в будь-якому гіпотетичному урядовому кабінеті виключено певні політичні партії, переважно радикального спрямування. Однак найчастіше йдеться про взаємне виключення найбільших традиційних партій у тій чи іншій країні, як це мало місце в Німеччині, коли Християнсько-демократичний союз/Християнсько-соціальний союз (CDU/CSU) після виборів у 1949 і 1953 рр. відмовився вступити в коаліцію із Соціал-демократичною партією Німеччини (SPD) за будь-яких обставин. Подібним прикладом є партія «Фіанна Файл» («Солдати долі») (FF) в Ірландії, яка в ході більшої частини післявоєнного періоду заявляла про те, що вона працюватиме в напрямі формування тільки однопартійних урядових кабінетів. Це означає, що партія могла оголошувати антипакт будь-якій іншій партії у системі. Але найбільш нетрадиційною є форма антипактових домовленостей, які мали місце в Нідерландах. Там партія «Демократи-66» запропонувала ідею про те, що вона не братиме участі в коаліційних урядах паралельно і одночасно з такими партіями, як: Християнські демократи (CDA) і Народна партія за свободу та демократію (VVD). Разом з цим, «Демократи-66» (D66) були готові брати участь у коаліційних урядах з тією або іншою партією окремо [50].

Це означає, що загалом антипакт значно ширший, аніж техніка «санітарного кордону», і не описує тільки її. Понад те, антипакт стосується виключення/ізоляції партій (тобто техніки «санітарного кордону») тільки побіжно: на підставі методик невикористання антисистемних партій. Очевидно в ракурсі цієї процедури те, що традиційні партії виключають із урядової діяльності партії, ідеологія яких не може систематично відповідати загальноприйнятим механізмам інституціоналізації партій і партійних систем. У такому разі йдеться про *«операційні видатки»* традиційних партій на формування коаліцій з антисистемними партіями. Справа в тому, що видатки стосуються як самих партій, так і партійних систем загалом.

Це повною мірою свідчить про те, що антипактові союзи відіграють дуже велику роль у формуванні коаліцій як таких. Вони впливають на те, як політичні партії визначають та здійснюють свої

довгострокові цілі. Вони також визначають результативність коаліцій. Радикальні партії, які стикаються з антипактовими союзами, одержують «інформацію» про те, що для участі в коаліціях необхідною є політика «модерації інтересів». У такому змісті антипакт відіграє роль «і батого, і пряника». Справа в тому, що антипакт «карає» радикальні партії за їхні позиції та пропонує їм участь у коаліціях як нагороду за більш помірні позиції. Така стратегія не завжди ефективна, адже коли радикальні партії здобувають додаткову електоральну підтримку, відбувається радикалізація традиційних партій. Таким чином радикальні партії можуть подолати різні труднощі, що виникають у процесі формування антипакту внаслідок стратегії максимізації електоральної підтримки. Крім того, антипакти лімітують традиційні/основні партії в здатності реалізувати політичний процес. Якщо інституціоналізовані партії не можуть радикалізуватися, вони не можуть зменшити електоральної підтримки радикальних партій. Це чітко демонструє досвід багатьох країн Західної Європи.

Загалом, як зазначають В. Ван дер Бруг, Й. Ван Спанйє, Д. Арт, Л. Кестел і Л. Годмер, «санітарні кордони» відрізняються в межах *рівнів їхнього застосування* [2; 31; 51]. *По-перше*, різниця полягає в масштабах їхнього застосування – на національному, регіональному й локальному рівні. *По-друге*, істотна проблематика кількісної репрезентації партій, які є прихильниками техніки «санітарного кордону». Є країни, де всі традиційні політичні партії підтримують «санітарний кордон». Однак є країни, в яких окремі традиційні партії здатні вести переговори із радикальними силами з приводу вирішення тих чи інших питань. *По-третє*, існують різні сценарії розуміння того, наскільки довго має тривати виключення радикальних партій з будь-яких форматів урядів. Тому слід говорити про різну «суворість» «санітарного кордону» в різних країнах. Приміром, наприкінці 1990-х рр., за словами В. Ван дер Бруга та Й. Ван Спанйє, найбільш суворий «санітарний кордон» серед країн Західної Європи був властивий Бельгії, Німеччині, Нідерландам та Швеції. Натомість несуворий «санітарний кордон» здійснювали стосовно радикальних партій в Австрії, Італії, Іспанії та Норвегії. Сьогодні ситуація дещо змінилася, бо, за даними станом на 2013 р., очевидно, що «санітарний кордон» дуже суворий у Бельгії, Люксембурзі, Нідерландах і Швеції;

проміжний – в Австрії, Данії, Італії, Німеччині і Франції; *слабкий* – в Іспанії, Кіпрі, Норвегії, Сполученому Королівстві. Також слід розуміти, що в тій чи іншій країні «санітарний кордон» може мати місце щодо лівих, правих, лівих і правих радикальних партій, хоч не виключений стосовно нерадикальних партій. Сьогодні превалює «санітарний кордон» стосовно радикальних правих партій (Бельгія, Іспанія, Кіпр, Нідерланди, Сполучене Королівство, Франція та Швеція), а також радикальних лівих і правих партій (Австрія, Данія, Італія, Німеччина, а також Норвегія). Лише в Люксембурзі «санітарному кордону» сьогодні піддають винятково ліві партії.

Також варто говорити про «санітарний кордон» у контексті його *наслідків*. Вони бувають подвійними: *позитивними* (коли активність/діяльність партій згасає або припиняється) та *негативними* (коли активність/діяльність партій посилюється, внаслідок чого вони стають формотворчими в парламентсько-урядовому зрізі). Це означає, що про ефективність «санітарного кордону» в тій або іншій країні можна говорити тільки на підставі суми «санітарного кордону» стосовно всіх партій у тій чи іншій країні. На прикладі країн Західної Європи очевидно, що в 1945–2013 рр. «санітарний кордон» здебільшого був: ефективним у Бельгії, Данії, Італії, Іспанії, Кіпрі, Люксембурзі, Нідерландах і Німеччині; неефективним – Франції; проміжним – Австрії, Норвегії, Сполученому Королівстві та Швеції. Сумарно очевидно, що «санітарний кордон» більш ефективний, ніж неефективний.

Разом із цим, необхідно підкреслити ідею Т. Гівенса про те, що стратегічне голосування обмежує *успіх радикальних партій* [23]. Значна сила (або «суворість») санітарного кордону сигналізує виборцям про те, що радикальні праві та ліві партії не будуть членами урядів, а також прямо визначає форму парламентського впливу в партійному представництві. У таких умовах голосування за партію, яка зазнає остракізму, вважають недієвим кроком [10], схожим на голосування за невеликі партії в мажоритарній системі (особливо в системі відносної більшості). Вивчення радикальних лівих і правих партій, стосовно яких застосовують техніку «санітарного кордону», вказує, що виборці цих партій не є протестними виборцями; вони швидше турбуються про здатність партії (партій) впливати на політичний процес. А тому посилення «санітарного кордону» веде до зменшення реальних важелів політичного впливу

радикальних партій на процес ухвалення політичних рішень. Однак тут помітний момент, про який чітко зауважує П. Пірсон [42]: якщо техніка «санітарного кордону» застосована вчасно, то підтримка радикальних партій може зменшуватися; але якщо «санітарний кордон» застосований занадто пізно, тоді підтримка партій може залишатися стабільною, хоча може й зростати. При цьому категорії «рано» чи «пізно» стосуються винятково інституціоналізації партій у політичній системі. Зростання підтримки інституціоналізованої партії має у своїй основі момент, що виборці розцінюють таку радикальну партію, стосовно якої застосовано «санітарний кордон», як «жертву». Виборці в цьому випадку вважають, що недодані голоси за таку партію перетворюються в «неефективні» голоси.

Проте коли члени радикальних лівих або правих партій стають посадовцями місцевих/регіональних органів влади, вони набувають певної легітимності/визнання у політичній системі. Тому стримувати радикальні партії від урядових кабінетів складніше, коли вони співпрацюють зі своїми партнерами з традиційних партій на локальному рівні. Прикладом вважають стратегію більшості радикальних партій (особливо правих партій) ставати національно популярними після електоральних перемог на місцевому і/чи регіональному рівні. Навпаки, коли радикальні партії ізольовані на локальному рівні, їм складно бути успішними на національному рівні.

Понад те, сильний прояв «санітарного кордону» значно впливає на здатність партій рекрутувати політиків, які можуть допомогти їй добитися успіху. Загалом «санітарний кордон» суттєво обмежує доступ досвідчених та ефективних лідерів до механізмів формування радикальних лівих/правих партій. Навпаки, коли строгість «санітарного кордону» незначна, виникають підстави для приєднання політиків до різних радикальних партій. Річ у тому, що для таких партій досить часто характерна значна «внутрішня мобільність»: вона може бути набагато вищою, ніж у традиційних соціал-демократичних, християнсько-демократичних, консервативних партій тощо.

1. Anderson J. Radical Right-Wing Populism in Scandinavia / Jorgen Goul Anderson, Tor Bjorklund // Hainsworth P. The Politics of the Extreme Right : From the Margins to the Mainstream / Paul Hainsworth. – Pinter, 2000. – 322 p.

Таблиця 1

Партії під впливом техніки «санітарного кордону» в електоральному та парламент-урядовому зрізі країн Західної Європи (1945–2013 рр.)*

Країна	Партія	Дата створення (припинення діяльності) партії, рік	Участь у виборах парламенту, кількість разів (роки)	Найкращий результат на виборах парламенту, % (рік)	Результат останніх виборів, % (рік)	Динаміка електоральної підтримки	Участь в Європейському парламенті, кількість разів (роки)	Участь у формуванні урядів, кількість разів (роки)	Ідеологічне позиціонування партії
Австрія	КРО**	1918	13	5,4	1,0	падає	–	2	0,5

* Інші випадки «санітарного кордону» щодо парламентських партій у країнах Західної Європи: PCF – Французька комуністична партія (Parti communiste française) – період 1947–1956 рр., WAV – Ліга економічної реконструкції в Німеччині (Wirtschaftliche Aufbauvereinigung) – період 1949–1953 рр., DRP – Партія «Німецький рейх» (Deutsche Reichspartei) – період 1946–1964 рр., NPD – Націонал-демократична партія Німеччини (Nationaldemokratische Partei Deutschlands) – період 1964–2013 рр. Сирим кольором позначено кейси неефективного застосування техніки «санітарного кордону», внаслідок чого не ослаблено позицій радикальних лівих або правих партій.

** Умовні позначення: КРО – Комуністична партія Австрії (Kommunistische Partei Österreichs); FPO – Партія свободи Австрії (Freiheitliche Partei Österreichs); КРВ-РСВ – Комуністична партія Бельгії (Kommunistische Partij – Parti Communiste); FN – Національний фронт (Front National); VB – Фламандський блок/інтерес (Vlaams Blok); PDS – Партія за демократичний соціалізм (Partei des Demokratischen Sozialismus); Linke – Ліві (Die Linke); Rep – Республіканці (Die Republikaner); DP – Пролетарська демократія (Democrazia Proletaria); PRC – Комуністична відновлена партія (Partito della Rifondazione Comunista); PCI – Комуністична партія Італії (Partito Comunisti Italiani); MSI – Італійський соціальний рух (Movimento Sociale Italiano); MSFT – «Триколірне полум'я» (Fiamma Tricolore); HB – «Об'єднані люди» (Herri Batasuna); UPC – «Союз канарських народів» (Union del Pueblo Canario); UN – Національний союз (Unión Nacional); ELAM – Національний народний фронт (Ethniko Laiko Metopo); NO – «Нові обрії» (Neoi Orizontes); KPL – Комуністична партія Люксембургу (Kommunistesch Partei Lëtzebuerg); CPN – Комуністична партія Нідерландів (Communistische Partij Nederland); PSP – Пацифістська соціалістична партія (Pacifistisch Socialistische Partij); GPV – Реформована політична ліга (Gereformeerd Politiek Verbond); CP – Центристська партія

Продовження Табл.1

			(1945–2013)	(1945)	(2013)	(з 1956 р.)		(1945, 1945)	
	FPO	1956	18 (1956–2013)	26,9 (1999)	20,5 (2013)	зростає (з 2002 р.)	5 (1995, 1996, 1999, 2004, 2009)	5 (1983, 1986, 2000, 2002, 2003)	8,8
Бельгія	KPB-PCB	1921 (1989)	15 (1946–1987)	12,7 (1946)	0,8 (1987)	падала (з 1946 р.)	–	4 (1945, 1945, 1946, 1946)	1,4
	FN	1985	5 (1991–2007)	2,3 (1995)	2,0 (2007)	падає (з 1995 р.)	1 (1994)	–	9,7
	VB	1978	10 (1978–2010)	12,0 (2007)	7,8 (2010)	падає (з 2007 р.)	5 (1989, 1994, 1999, 2004, 2009)	–	9,7
Данія	VS	1967 (1989)	+ (1968–1987)	3,7 (1979)	1,4 (1987)	падала (з 1987 р.)	–	–	0,8
	En/O	1989	7 (1990–2011)	6,6 (2011)	6,6 (2011)	зростає (з 2007 р.)	–	–	0,9
	DKP	1919 (1989)	15 (1945–1981)	12,5 (1945)	1,1 (1981)	падала (з 1945 р.)	–	1 (1945)	1,0
	DF	1995	5 (1998–2011)	13,9 (2007)	12,2 (2011)	падає (з 2007 р.)	3 (1999, 2004, 2009)	–	8,2
	FrP	1972	12 (1973–2001)	15,9 (1973)	0,6 (2001)	падає (з 1973 р.)	1 (1979)	–	9,0

(Centrumpartij); SGP – Політична реформована партія (Staatkundig Gereformeerde Partij); PVV – Партія свободи (Partij voor de Vrijheid); CD – Центристські демократи (Centrum Democraten); NKP – Комуністична партія Норвегії (Norges Kommunistiske Parti); Fr – Партія прогресу (Fremskrittspartiet); VS – Ліві соціалісти (Venstresocialistene); En/O – Червоно-зелений альянс (Enhedslisten/De Rød-Grønne); DKP – Комуністична партія Данії (Danmarks Kommunistiske Parti); DF – Данська народна партія (Dansk Folkeparti); FrP – Партія прогресу (Fremskridtspartiet); BNP – Британська національна партія (British National Party); NF – Національний фронт (National Front); FN – Національний фронт (Front National); SD – Шведські демократи (Sverigedemokraterna); NyD – «Нова демократія» (New Democracy).

Продовження Табл. 1

Італія	DP	1978 (1991)	3 (1983–1987)	1,7 (1987)	1,7 (1987)	падала (з 1987 р.)	3 (1979, 1984, 1989)	–	0,5
	PRC	1991	6 (1992–2013)	8,5 (1996)	2,2 (2013)	падає (з 1996 р.)	3 (1994, 1999, 2004)	1 (2006)	0,9
	PCI	1921 (1991)	11 (1946–1987)	34,4 (1976)	26,6 (1987)	падала (з 1976 р.)	3 (1979, 1984, 1989)	3 (1945, 1946, 1947)	1,6
	MSI	1946 (1995)	11 (1948–1992)	8,7 (1972)	5,4 (1992)	падала (з 1972 р.)	3 (1979, 1984, 1989)	–	9,2
	MSFT	1995	1 (2008)	2,5 (2008)	2,5 (2008)	стабільна	2 (1999, 2004)	–	9,6
Іспанія	HB	1978 (2013)	6 (1979–1996)	1,2 (1986)	0,7 (1996)	падала (з 1986 р.)	3 (1987, 1989, 1999)	–	0,6
	UPC	1979 (1986)	1 (1979)	0,3 (1979)	0,3 (1979)	падала (з 1979 р.)	–	–	0,7
	UN	1979	1 (1979)	2,1 (1979)	2,1 (1979)	падає (з 1979 р.)	–	–	9,8
Кіпр	ELAM	2008	1 (2011)	1,1 (2011)	1,1 (2011)	–	–	–	8,8
	NO	1996 (2005)	2 (1996–2001)	3,0 (2001)	3,0 (2001)	падає (з 2001 р.)	–	–	9,3
Люксембург	KPL	1921	15 (1945–2013)	16,9 (1948)	1,6 (2013)	падає (з 1968 р.)	–	1 (1945)	1,4
Нідерланди	CPN	1909 (1991)	13 (1946–1986)	10,6 (1946)	0,6 (1986)	падала (з 1946 р.)	–	–	0,8
	PSP	1957 (1991)	9 (1959–1986)	3,0 (1963)	1,2 (1986)	падала (з 1963 р.)	–	–	1,4

Продовження Табл. 1

Нідерланди	GPV	1948 (2003)	14 (1952–1998)	1,8 (1972)	1,3 (1998)	падала (з 1972 р.)	–	–	8,1
	CP	1980 (1986)	3 (1981–1986)	0,8 (1982)	0,4 (1986)	падала (з 1982 р.)	–	–	8,8
	SGP	1918	21 (1946–2012)	2,4 (1948, 1952, 1971)	2,1 (2012)	стабільна	–	–	8,8
	PVV	2006	3 (2006–2012)	15,5 (2010)	10,1 (2012)	падає (з 2010 р.)	1 (2009)	–	8,8
	CD	1984 (2002)	4 (1986–1998)	2,5 (1994)	0,6 (1998)	падала (з 1994 р.)	–	–	9,4
Німеччина	PDS	1989 (2007)	5 (1990–2002)	5,1 (1998)	4,0 (2002)	падала (з 1998 р.)	2 (1999, 2004)	–	1,2
	Linke	2007	3 (2005–2013)	11,9 (2009)	8,6 (2013)	падає (з 2009 р.)	1 (2009)	–	1,2
	Rep	1983	6 (1990–2009)	2,1 (1990)	0,4 (2009)	падає (з 1990 р.)	1 (1989)	–	9,3
Норвегія	NKP	1923	18 (1945–2013)	11,9 (1945)	0 (2013)	падає (з 1945 р.)	–	1 (1945)	1,4
	Fr	1973	11 (1973–2013)	22,9 (2009)	16,3 (2013)	зростає (з 1993 р.)	–	1 (2013)	8,8
Сполучене Королівство	BNP	1982	7 (1983–2010)	1,9 (2010)	1,9 (2010)	зростає (з 1987 р.)	1 (2009)	–	8,8
	NF	1967	11 (1970–2010)	0,6 (1979)	0 (2010)	падає (з 1979 р.)	–	–	8,8

Продовження Табл. 1

Франція	FN	1972	7 (1986–2012)	15,0 (1997)	13,6 (2012)	зростає (з 2007 р.)	6 (1984, 1989, 1994, 1999, 2004, 2009)	–	9,7
Швеція	SD	1988	7 (1988–2010)	5,7 (2010)	5,7 (2010)	зростає (з 1988 р.)	–	–	8,8
	NyD	1991 (2000)	3 (1991–1998)	6,7 (1991)	0,2 (1998)	падала (з 1991 р.)	–	–	9,0

2. Art D. The European Radical Right in Comparative-Historical Perspective / David Art. – Paper Prepared for the Annual Meeting of the American Political Science Association, August 31–September 3, Philadelphia, 2006. – 44 p.
3. Art D. The Organizational Origins of the Contemporary Radical Right : The case of Belgium / David Art // *Comparative Politics*. – 2008. – Vol. 40. – No. 4. – P. 421–440.
4. Arter D. Scandinavian politics today / David Arter. – Manchester University Press, 1999. – 366 p.
5. Ashworth J. Government weakness and local public debt development in Flemish municipalities / John Ashworth, Benny Geys, Bruno Heyndels // *International Tax and Public Finance*. – 2005. – Vol. 12. – P. 395–422.
6. Betz H-G. Politics of Resentment : Right-Wing Radicalism in West Germany / Hans-Georg Betz // *Comparative Politics*. – 1990. – Vol. 23. – No. 1. – P. 45–60.
7. Betz H-G. The New Politics of Resentment : Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe / Hans-Georg Betz // *Comparative Politics*. – 1993. – Vol. 25. – No. 4. – P. 413–427.
8. Bruni L. ETA : historia política de una lucha armada : Volume 2 / Luigi Bruni, Giovanni Giacomucci. – Txalaparta, 1994. – 374 p.
9. Coffé H. The adaptation of the extreme right's discourse : the case of the Vlaams Blok / Hilde Coffé // *Ethical Perspectives : Journal of the European Ethics Network*. – 2005. – Vol. 12. – No. 2. – P. 205–230.
10. Cox G. Making votes count : strategic coordination in the world's electoral systems / Gary Cox. – New York : Cambridge University Press, 1997. – 340 p.
11. Damen S. Strategieën tegen extreem-rechts. Het cordon sanitaire onder de loep / Sofie Damen // *Tijdschrift voor Sociologie*. – 2001. – Vol. 22. – P. 89–110.
12. Davies P. The National Front in France : Ideology, Discourse and Power / Peter Davies. – Routledge, 2002. – 288 p.
13. De Winter L. The Vlaams Blok and the heritage of extreme-right Flemish-nationalism / Lieven De Winter // Casals X. The extreme right in Europe, a many faceted reality / Xavier Casals. – Sabadell University, 2004.
14. De Witte H. Twintig jaar Vlaams Blok : herkomst, evolutie en toekomst van partij en kiezers / Hans De Witte, Peer Scheepers // *Internationale Spectator*. – 1997. – Vol. 51. – No. 7/8. – P. 420–428.
15. Deze A. Between adaptation, differentiation and distinction. Extreme right-wing parties within democratic political systems / Alexandre Deze // Eatwell R. Western democracies and the new extreme right challenge / Roger Eatwell, Cas Mudde. – Routledge, 2004. – P. 19–40.
16. Downs A. An Economic Theory of Democracy / Anthony Downs. – New York : Harper & Row, 1957. – 310 p.

17. Downs W. Coalition Government, Subnational Style: Multiparty Politics in Europe's Regional Parliaments / William Downs. – Columbus: Ohio State University Press, 1998. – 316 p.
18. Drake R. The Soviet Dimension of Italian Communism / Richard Drake // *Journal of Cold War Studies*. – 2004. – Vol. 6. – No. 3. – P. 115–119.
19. Elo K. The Left Party and the Long-Term Developments of the German Party System / Kimmo Elo // *German Politics and Society*. – 2008. – Vol. 26. – No. 88. – P. 50–68.
20. Erk J. From Vlaams Blok to Vlaams Belang : The Belgian Far-Right Renames Itself / Jan Erk // *West European Politics*. – 2005. – Vol. 28. – No. 3. – P. 493–502.
21. Geys B. Explaining the formation of minimal coalitions : anti-system parties and anti-pact rules / Benny Geys, Bruno Heyndels, Jan Vermeir // *European Journal of Political Research*. – 2006. – Vol. 45. – P. 957–984.
22. Geysels J. Het cordon sanitaire en het ontluiken der democratie? / Jos Geysels, Sarah De Langhe, Meindert Fennema // *Res Publica*. – 2008. – Vol. 50. – No. 1. – P. 49–64.
23. Givens T. Voting Radical Right in Western Europe / Terri Givens. – New York : Cambridge University Press, 2005. – 178 p.
24. Hagelund A. Movements of exclusion : radical right-wing populism in the Western world / Anniken Hagelund, Jens Rydgren. – Nova, 2005. – P. 148–155.
25. Harmel R. An integrated theory of party goals and party change / Robert Harmel, Kenneth Janda // *Journal of Theoretical Politics*. – 1994. – Vol. 6. – P. 259–287.
26. Hough D. Populism Personified or Reinvigorated Reformers? The German Left Party in 2009 and Beyond / Dan Hough, Michael Kob // *German Politics and Society*. – 2009. – Vol. 27. – No. 91. – P. 76–91.
27. Hough D. The Fall and Rise of the PDS in Eastern Germany / Dan Hough. – Continuum International Publishing Group, 2002. – 239 p.
28. Ignazi P. MSI/AN : A Mass Party with the Temptation of the Führer-Prinzip / Piero Ignazi // Ignazi P. The organization of political parties in Southern Europe / Piero Ignazi, Colette Ysmal. – Greenwood Publishing Group, 1998. – P. 157–177.
29. Karpantschof R. Populism and Right Wing Extremism in Denmark 1980–2001 / Rene Karpantschof // *Sociologist Rapportserie*. – 2002. – Vol. 4. – 68 p.
30. Kertzer D. Politics and Symbols : The Italian Communist Party and the Fall of Communism / David Kertzer. – Yale University Press, 1998. – 224 p.
31. Kestel L. Institutional Inclusion and Exclusion of Extreme-Right Parties in Austria, Germany and France / Laurent Kestel, Laurent Godmer // *Eatwell R. Western Democracies and the New Extreme Right Challenge / Roger Eatwell, Cas Mudde*. – London : Routledge, 2004. – 216 p.

32. Kitschelt H. France : The National Front As Prototype of the New Radical Right / Herbert Kitschelt, Anthony McGann // Kitschelt H. The radical right in Western Europe : a comparative analysis / Herbert Kitschelt, Anthony McGann. – University of Michigan, 1997. – P. 91–120.

33. Lucardie P. The Netherlands : The Extremist Center Parties / Paul Lucardie // Betz H-G. New politics of the Right : neo-Populist parties and movements in established democracies / Hans-Georg Betz, Stefan Immerfall. – Palgrave Macmillan, 1998. – P. 111–142.

34. Martin L. Government formation in parliamentary democracies / Lanny Martin, Randolph Stevenson // American Journal of Political Science. – 2001. – Vol. 45. – No. 1. – P. 33–50.

35. McLean I. National Front (France) / Iain McLean, Alistair McMillan // The concise Oxford dictionary of politics. – Oxford University, 2009. – P. 356.

36. Milesi P. Italy : The offspring of fascism / Patrizia Milesi, Antonio Chirumbolo, Patrizia Catellani // Klandermans B. Extreme right activists in Europe: through the magnifying glass / Bert Klandermans, Nonna Mayer. – Routledge, 2006. – P. 67–92.

37. Mjelde H. Explaining Membership Growth in the Norwegian Progress Party from 1973 to 2008 / Hilmar Langhelle Mjelde. – University of Bergen, 2009. – 108 p.

38. Mudde C. Centrumdemocraten / Cas Mudde // Mudde C. The ideology of the extreme right / Cas Mudde. – Manchester University Press, 2003. – P. 123–141.

39. Mudde C. The Netherlands : Explaining the Limited Success of the Extreme Right / Cas Mudde, Joop Van Holsteyn // Hainsworth P. The politics of the extreme right: from the margins to the mainstream / Paul Hainsworth. – Pinter, 2000. – 322 p.

40. Patton D. Out of the East : From PDS to Left Party in Unified Germany / David Patton. – State University of New York Press, 2011. – 228 p.

41. Pederson K. From the Progress Party to the Danish People's Party : from protest party to government supporting party / Karina Pederson, Jens Ringsmose. – Paper presented at the ECPR Joint Session of Workshops, 13–18 April, Uppsala, 2005.

42. Pierson P. Politics in Time : history, institutions, and social analysis / Paul Pierson. – Princeton : Princeton University Press, 2004. – 196 p.

43. Ruzza C. The MSI-AN. Re-inventing the Italian right : territorial politics, populism and «post-fascism» / Carlo Ruzza, Stefano Fella. – Routledge, 2009. – 272 p.

44. Rydgren J. Explaining the Emergence of Radical Right-Wing Populist Parties : The Case of Denmark / Jens Rydgren // West European Politics. – 2004. – Vol. 27. – No. 3. – P. 474–503.

45. Rydgren J. From tax populism to ethnic nationalism: radical right-wing populism in Sweden / Jens Rydgren. Berghahn Books, 2006. – P. 108–116.

46. Rydgren J. Movements of exclusion: radical right-wing populism in the Western world / Jens Rydgren. – Nova, 2005. – 190 p.
47. Shields J. The extreme right in France : from Pétain to Le Pen / James Shields. – Routledge, 2007. – 412 p.
48. Strom K. Constraints on cabinet formation in parliamentary democracies / Kaare Strom, Ian Budge, Michael Laver // American Journal of Political Science. – 1994. – Vol. 38. – No. 2. – 303–335.
49. Thompson P. The Crisis of the German Left. The PDS, Stalinism and the Global Economy / Peter Thompson. – New York and Oxford : Berghahn Books, 2005. – 136 p.
50. Tops P. The Role of Policy in Dutch Coalition Building, 1946–81 / Pieter Tops, Karl Dittrich // Laver M. Party Policy and Government Coalitions / Michael Laver, Ian Budge. – New York: St. Martin's Press, 1992. – 448 p.
51. Van der Brug W. Consequences of the strategy of a 'Cordon Sanitaire' against anti-immigrant parties / Wouter van der Brug, Joost van Spanje. – Paper presented at the European Consortium of Political Research, Uppsala, 13–18 April, 2004.
52. Van der Valk I. Difference, deviance, threat? : mainstream and right-extremist political discourse on ethnic issues in the Netherlands and France (1990–1997) / Ineke Van der Valk. – Het Spinhuis, 2002. – 286 p.